

BELLE TEN

Cilt: XI

Ekim 1947

Sayı: 44

ÇİVİ YAZILI HUKUKÎ - İKTİSADÎ KAYNAKLAR, MAHİYET VE MUHTEVALARI*

Dr. EMİN BİLGİÇ

Sumeroloji Asistanı

I

Şimdiye kadar çeşitli bölgelerde ele geçmiş olan çivi yazılı kaynakların mühim bir kısmını hukukî ve iktisadî vesikalar teşkil eder. Hukukî ve iktisadî mevzular her topluluğun doğrudan doğruya günlük hayatiyle ilgili olduklarından bu konuların muharreratta o nispette geniş akis bırakması pek tabiidir.

Geniş anlamıyla çivi yazısı bilgisi, gerek yazının çağlara ve iktibas edildiği kavimlere göre arzettiği hususiyetler ve farklar, gerekse bu yazı ile yazılmış olan diller ve bu dilleri konuşan kavimlerin telâkkileri, hayat görüşü farkları, ve nihayet, şimdiye kadar bu sahada elde edilen ilerilikler dolayısıyla tek ihtisas şubesi olmaktan çıkmış ve birçok ihtisas şubeleri meydana gelmiştir.

Sadece yazı ve dil bakımından hal böyle iken, bu yazılarla bu dillerde meydana getirilmiş olan vesikaların ait olduğu kollar üzerindeki müşküller çözümlenip anlaşılabilir için, hem bu eski ve

* Bu makalede geçen kısaltmalar Zeitschrift für Assyriologie, Archiv für Orientforschung, Deimel, Sumerisches Lexikon I ve Eisser - Lewy, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAG 33) deki listelere göredir.

güç yazılar ve diller; hem de bu çeşitli bilgi kollarından her biri üzerinde ihtisas kazanmış kimselere ihtiyaç vardır. Halbuki bugün hâlâ, hukukî olanları bir tarafa bırakılırsa, bu sayısız metinlerin tarihî ve edebî olanlarının yanında, iktisadî, dinî, tıbbî v. s. olanlarının da işlenmesi ve bunlar üzerinde hükme varılması doğrudan doğruya filologlara düşmektedir.

Geniş çivi yazısı bilgisi içerisinde hukuk konusu, gerek bu husustaki materyelin bolluğu, hele Sumer¹, Eski Babil², Hitit³, Asur⁴, Yeni Babil⁵ kanunlarının ele geçmiş olması, gerekse bilginlerin bu konu ile daha çok ilgilenip bol eser vermeleri dolayısıyla başlı başına bir saha halini almış ve çivi yazılı hukukî kaynakların tetkikiyle varılan neticeler Mısır, İbrani, Yunan, Roma, Cermen hukuklarıyla karşılaştırılmak, hususiyile Yunan ve Roma hukuklarına tesirleri araştırılmak suretiyle mukayeseli hukuka ve hukuk tarihine yol açılmıştır⁶.

Her kavmin kendisine has bir hukuk anlayışı vardır. Ve bazı iktibaslar olabilmesine rağmen temeli, ait olduğu kavmin gelenek, örf ve âdetlerine dayanan ve bir topluluğun fertleri veya diğer topluluklar arasındaki münasebetleri tanzim eden müeyyideli bir içtimâî müessesedir. Bu haliyle hukuk müessesesi ve onun bütün unsurları diğer bütün vesika nevilerinden ve başka konulardan daha çok bir milletin bütününe şamil olmak ve o milletin günlük hayatını aksettirmek mevkiindedirler. Bu bakımdan çeşitli hususî hukuk vesikaları, kanunnamelerden ve hukuk kitaplarından, yani bir nevi nazarî hukuktan daha ziyade bir milletin günlük hayatına nüfuz imkânını verirler. Buna karşılık kanunnameler ve hukuk kitapları ananelere, örf ve âdetlere ve daha önce meydana getirilmiş, bu neviden kaynaklara dayandıkları kadar, kanun koyanların şahsî kanaat ve temayülleri de aksettirebilirler.

Burada, her vazedilen kanunun, ait olduğu konudaki, örf ve âdetlerde yaşayan ve yeni yeni meydana gelen dağınık esasları toplamağı kastedindiği kadar, içtimâî hayattaki değişiklikler dolayısıyla günün yeni beliren ihtiyaçlarını da karşılamak hedefini

¹ Bk. aşağıda n. 34. ² Bk. aşağıda n. 8.

³ Hitit kanununun tercüme ve tefsirleriyle orijinalinin neşir yerleri için bk. n. 85. ⁴ Bk. n. 8. ⁵ Bk. n. 107.

⁶ Çivi yazısı hukuku, gelişmesi, kaynaklarının neşir yerleri ve diğer ka-

gözönüne tuttuğunu, hasseten sahamızda *Urukagina*⁷, *Hammurabi*⁸ gibi kanun vâzılarının daha ziyade birer ıslahatçı olarak belirlediğini düşünmek lâzımgelir. Bu sebeple vazı'ı kanunlar tarafından yeni konulan esaslardan bir kısmının belki de hiç tatbik sahası bulamadığı haklı olarak iddia edilegelmiştir. Halbuki günlük hayata ait olan vesikalar doğrudan doğruya tatbiki hukuka ait malzemeyi teşkil ederler. Bunun içindir ki, her yerde ve her çağda, hususiyile eski Ön Asya'da kanunların maddeleriyle onların tat-

vimlerin hukuklarıyla hangi bakımlardan mukayese edilebileceği hususunda bk. P. Koschaker, *Keilschriftrecht* (ZDMG 86), S. 1 vdd.

Bu yazıda aynı zamanda Sumer, Elâm, Babil, Asur, Hitit, Hurri hukuklarının hususiyetleri, Babillilerin yeni temas ve üzerlerinde tesir icra ettikleri her kavme, kendi hukuklarının muhtevasını değil, şeklini, yani yazısını, dilini ve vesika biçimini verdikleri açıklanmış; çivi yazılı hukuki vesikaların ortadan kalkmasına, daha, Yeni Asur devleti zamanında kendilerinden bahsedilmeye başlanan Aram yazıcıları tarafından yazılan Aramea vesikaların, bir dereceye kadar da Grek vesikalarının başlıca sebep teşkil ettikleri faraziyesi ileri sürülmüştür (S. 12-20, 27, 31).

Çivi yazısı hukukunun Mısır hukukuyla olan ayrılık ve benzerlikleri hakkında bk. San Nicolo, *Beiträge*, S. 32 vd.; *Schlussklauseln*, S. 26-32, 131-133.

⁷ *Urukagina*'nın reform talimatı vergi kontroluna, rahipler sınıfının korunmasına, şehir tanrısının gözetilmesine, gayri âdil hâkimler sınıfının bertaraf edilmesine, defin vecibelerinin düzenlenmesine ve nihayet şehir beyinin salâhiyetlerinin tahdidıyla bazı sınıfların vergiden muaf tutulmasına dair esasları ihtiva eder. Bk. Deimel, *Orientalia* II, S. 3 vd.

Bu talimatın hukuki mahiyet ve değeri, Mezopotamya hukuk tarihindeki yeri hakkında San Nicolo, *Beiträge*, S. 95 de bilgi verilmiştir.

⁸ Hitit kanunu da, vaz'edenin adı bilinmemekle beraber, bazıları tarafından daha ziyade bir hükümdar tarafından ortaya konmuş olarak telâkki edilmekte ve böylece bir hukuk kitabı telâkki edilen Asur kanunundan daha çok *Hammurabi* kanununa yaklaştırmaktadır. Fakat bunun aksini iddia edenler de vardır (Götze, *Kleinasiens*, S. 103 ve n. 1).

Bu bakımdan, *Hammurabi* kanununun dayandığı ana kaynaklar (başlıca Sumer kanunu, *Lipit-İstar*'ın satın alma ve mal muhafaza talimatı ile *Isin ve Larsa* vesikaları), kanun üzerinde kaynak tenkidi bakımından yapılan araştırmalar ve kanunu tertibeden *Hammurabi*'nin getirdiği yeniliklerle Asur kanunun kaynakları ve bunun meydana getirilişi bakımından, *Hammurabi* kanunu gibi doğrudan tek şahsın adına izafe edilemeyeceği hususu ve ayrıca mahiyet ve karakteri hakkındaki münakaşalar aydınlatıcı değerdendirler. *Hammurabi* kanunu için bk. Kohler-Peiser, *HG I*, S. 133 vdd.; M. Davit, *Adoption in alt-babylonischen Recht*, S. 5, n. 15; Boissier, *Babyl. IX*, S. 19 vd.; Faust, *Contracts from Larsa*, S. 3; Koschaker, *Quellenkritische Untersuchungen zu den altassyrischen Gesetzen* (MVAG 26), S. 79; Meissner, *Babylonien I*, S. 152 vd.;

bikatı sayılması gereken günlük hususî hukuk vesikaları arasında tezatlar kendini gösterir⁹.

Çivi yazılı hukukî vesikalar arasında bazı sahalarda görülen *devlet muahedeleri*'yle¹⁰, hemen bütün çivi yazısı sahasında görülen aile h u k u k u'na ait vesikalar bir tarafa bırakılırsa, geri kalanları, umumiyetle günlük hayatın iktisadî ve ticarî münasebetlerini aksettiren hususî hukuk vesikalarını teşkil ederler. Yani bunlar umumiyet itibariyle fertlerin saray veya mabet teşkilâtıyla, yahut birbirleriyle alış verişlerine, satış, mübadele, arazi ve diğer her nevi kira mukaveleleriyle ödünç muamelelerine veya bu hususlardaki mahkeme zabıtlarına mütealliktirler. Fakat çivi yazılı hukukî muharrerat arasında, iktisadî bakımdan tetkikleri sırasında,

S. Nicolo, Beiträge, S. 68 vd. Asur kanunu için: Koschaker, MVAG 26, S. 9. 25, 79 vd.; Ein altassyrisches Rechtsbuch, S. 3-20; NKRU, S. 2. n. 1; öteyandan ise Driver-Meiles, Assyrian law, S. 14; Friedrich, AO 23, 2 S. 3. Bu kanunun çağı, mahiyet ve muhtevası hakkında toplu bilgi S. Nicolo, Beiträge, S. 87 vd. da verilmiştir. Meissner yanlış olarak Asur kanununa ilk bulunduğu zamanlardaki gibi, Eski Asur kanunu demekle devam etmiştir: Babylonien I. S. 175 vd..

⁹ Nitekim *Hammurabi* kanununun tamamıyla tatbik mevkiine konamamış olduğu umumiyetle kabul edilmiştir. Schwenzner, Wirtschaftsleben, S. 4-5 (MVAG 19, 3); Meissner, Babylonien I, S. 163; Eilers, AO 31, S. 8. Buna karşılık bk. Koschaker SZ, 53, S. 607.

Bugüne kadar hususî hukuk vesikaları hiç ele geçmemiş olan ve doğrudan iktisadî muhtevalı vesikaları da pek az olan Hititlerin iki nüshaya dayanan kanunlarının yeni nüshasının birçok maddelerinde raslanan «*Bu hususta ceza eskiden şöyle idi, fakat şimdi böyledir; .. maddenin bedeli şu kadardı, şimdi bu kadardır*» tarzındaki ifadeler de, sonraları artık tatbikine imkân görülemiyen eski hükümlerin kanunun muahhar nüshasında zamana uydurulmak ve tekrar tatbik kabiliyeti kazandırılmak üzere düzeltilip, hükümlerin hafifletildiğini göstermektedir: Friedrich, AO, 23, 2 S. 2-4. Bu ifadeler bize, Hitit kanununun *Hammurabi* kanunu gibi, daha ilk tedvin edildiği zamanda tatbik edilip edilmediği hakkında bir fikir vermese dahi, her zaman ve her yerde uzun müddet değişmez halde kalan kanunların tatbik kabiliyetini kaybedişinin eski bir delilini verirler.

¹⁰ Bunlar arasında bilhassa Hitit kralı III. *Hattuşil* ile Mısır firavni II. *Ramses* arasındaki muahede (Weidner, BoSt. 9, S. 112-123) ile Hitit Devleti'nin, Anadolu'nun muhtelif bölgelerdeki ve Suriye'deki tâbi beylerle yaptığı muahedeler akla gelir. Yine de bu muahedelerde mevzu bahis olan çeşitli hediyeler ve vergilerle hangi maddelerin nerelerde istibsal ve sarfedildiği hususunda bazı bilgiler elde etmek tabiatıyla mümkün olmaktadır. Fakat hususiyle Mısır, Hitit, Babil, Mitanni, Asur devletlerinin kısmen kendi aralarındaki veya tâbi beylerle

icabında fertler arasındaki münasebetleri tevsik maksadiyle kullanılması tabii olan ve bazı çağlarda bol mikyasta bulunan ticari mektuplarla hesap listeleri de sayılmak lâzımdır.

Bunların dışında, umumî iktisadî münasebetler ve çağların umumî iktisadî seviyesini tayin bakımından her çeşit inşaat metinlerinden, bilhassa kanal tesislerine ait olanlardan da faydalanılabileceği aşîkârdır. Kıralların seferlerini tasvir eden tarihî metinlerden de, fethedilen yerlerde ele geçirilen ganimetlerin ve vergilerin neveleri dolayısıyla yine iktisadî hayata intikal etmek elbette mümkündür. Eski Ön Asya tarihinin Amarna çağı¹¹ diye adlandırılan devrinde ise, o zamanın beş eşit hükümdarının birbirleriyle ve tâbi beylerle yaptıkları muhaberele bütün Ön Asya sahasının o zamanki iktisadî seviyesi, istihsâl ve imâl işleri hakkında bazı mühim neticeler verecek durumdadırlar.

Çivi yazısının kullanıldığı geniş sahanın, çeşitli ve sürekli çağların iktisadî çehresini daha tam olarak çizmek hususunda bütün bu kaynaklarda geçen çeşitli meslek adlarıyla her çeşit istihsal, imâl, ithal ve ihraç maddeleri üzerinde de durulabilir. Eski Ön Asya kanunlarından hususiyile *Hammurabi* ve *Hitit* kanunları, ziraata, hayvan beslemeğe, satış fiyatlarına dair hükümleriyle ait oldukları çağ ve kavimlerin iktisadî hayatını tasvir eden tabloyu tamamlamak hususunda muhakkak çok faydalıdırlar. Hatta *Hitit* kanunu, ayrıca *Hitit* hususî hukuk vesikaları ele geçemediğinden (aşağıda s. 594 vd.), hukukî ve iktisadî sahada faydalanılacak başlıca kaynağı teşkil eder. Tabii, n. 10 da andığımız, Hititlere ait *devlet muahedeleri* ise, bir başka cepheden bu hususlardaki bilgiyi genişletmeğe yararlar.

Yalnız burada hemen şunu kaydetmek lâzımgelir ki, kaba çizgilerle hududunu çizdiğimiz bütün bu çivi yazılı iktisadî kaynak-

yapmış oldukları muhaberele diğer hususî hukuk vesikalarıyla yanyana mütalâa edilerek Amarna çağının umumî iktisadî çehresi hakkında toplu bir hüküm çıkarılabilir. Hitit Devleti'nin tâbi beylerle yaptığı muahedeler için bk. Korosec, *Hethitische Staatsverträge*; Weidner, *Politische Documente* (BoSt, 8-9): Friedrich, *Staatsverträge* (MVAG 31, 1) ve (MVAG 34, 1); Aus dem *Hethitischen Schrifttum* (AO 24, 3), S. 14-18.

¹¹ Bu çağın Ön Asya tarihindeki yeri, bu hususta yazılmış eserler ve orijinal kaynakların mahiyeti ile neşir yerleri için bk. Füzuzan Kınal, *Amarna Çağında Hurriler* (Fak. Yıllığı), S. 1021-22, 1029.

lar hiçbir zaman modern iktisat ilminin gerektirdiği şekilde, eski Ön Asya'nın iktisadî hayatının tasvirini yapmağa kâfi gelmezler. Yukarıda zikredilen bütün kaynaklar bu mevzuları ancak, üzerinde durulan çağların bugüne nisbetle ve umumî hatlarıyla basit olan içtimâî ve medenî seviyesine uygun bir tablo çizmek imkânını verebilirler. Bu tablo hatta, hiçbir zaman vesikaların yazıldığı çağları tamamen canlandırmak iddiasında bulunamaz. Çünkü zamanın bütün iktisadî faaliyetlerinin tevsik edildiğini düşünemeyeceğimiz gibi, vesikaya geçmiş olanlarının da hepsinin ele geçmemiş olduğu bedihtir. Bununla beraber, muhtelif devirlerin siyasî ve idarî zihniyetinin, servet ve mülkiyet telâkkisinin tesiri altında olan fertlerin günlük hayatına ve dolayısıyla doğrudan doğruya burada ele aldığımız hukukî-iktisadî metinlerin özüne yine de nüfuz imkânı hasıl olmakta, bu âmillerden bir veya birkaçının aynı zamanda tesiri altında kalan geniş çivi yazısı sahasının muhtelif yerlerinde ve devirlerinde yazılmış olan vesikalar mahiyet ve muhtevaları bakımından, şekli yeknasaklığa rağmen, aşağıda etraflıca göreceğimiz gibi, kendilerine has hususiyetler ve muayyen çehreler göstermektedirler.

II

İlk vesikalar :

Çivi yazılı hukukî - iktisadî vesikaları devir devir kısaca mutalâaya ve hususiyetlerini belirtmeğe çalışırken kronolojik sıraya sadık kalarak, bilhassa gelişme seyrini daha kolay kavranır bir hale koymak ve her devre göre değişiklikleri tesbit etmek için, ilk ve en eski vesikalardan başlamak gerekir.

Sumerce ve Sumerlere ait oldukları muhakkak olmakla beraber Uruk'da IV. tabakada bulunmuş olan piktografik ve Cemdet-Naşr'da III. ve II. tabakalarda ele geçmiş olan yarı piktografik ve bugün tamamiyle anlaşılamiyan, fakat ihtiva ettikleri rakamlardan iktisadî ve idarî mahiyette oldukları tesbit edilen vesikaları¹² şimdilik bir tarafa bırakmak zorundayız. Bunların dışında, ziraî mahiyetteki, gözönüne alınmağa değer iktisadî muhtevalı vesikaları, C e m d e t - N a ş r ile F a r a buluntuları arasına

¹² Falkenstein, Archaische Keilschrifttexte aus Uruk ; Langdon, Pictographic inscriptions from Jemdet Nasr (OECT VII).

düşen ve içlerinde kendilerine ait arazinin gösterildiği şahısların adını ihtiva eden Urmezartabakası altında bulunmuş hesap cetvelleri teşkil eder¹³.

Fakat asıl hukukî-iktisadî vesikalar, belki bu Urmezarları buluntularından az sonraya ait olup gayri menkul satışı ile ilgili bulunan taş kitabelerle başlar¹⁴. Az sonraki zamana tarihlenen Fara (Şuruppa) da ele geçmiş geniş ölçüdeki iktisadî muhtevalı tabletleri de bu arada zikretmek lâzımdır¹⁵. Bunlar arasında tarla, ev, esir satışına ait, şahitlerin adı kaydedilmiş olan vesikalarla, tarla sahiplerinin adlarını ihtiva eden ve işçi veya asker oldukları belli olmayan şahısların adını havi cetveller; hayvan, hububat, kereste ve meyve, maden ve kurban listeleri vardır¹⁶. Bu ilk vesikalar haricî şekilleri, arka yüzlerinin muhtevası bakımından sonraki *Entemena* ve *Urukagina* zamanının vesikalarına benzediğinden ve Fara vesikalarında geçen isimlerden bir kısmı onlarda da görüldüğünden, bu iki vesikalar grubu arasında bir münasebet kurulabilmekle beraber, henüz Fara metinlerinde tarihlendirilmediğini kaydetmek gerekir¹⁷. Fakat asıl fark, bu arkaik vesikalarda bir arazi mülkiyet ve satışının göze çarpmasına karşılık az sonraki, Eski Sumer çağı vesikalarında, izler halindeki bu şahsî mülkiyet yerine bir nevi daha koyu bir devlet mülkiyetinin geçmesinde kendini gösterir.

Eski Sumer çağı kaynakları:

Kendisi ile Sumer memleketinde hakikî mânası ile tariht vesikaların ve böylece asıl tarihî çağın başladığı *Lagaş* şehri kıralı *Urnanşe*'den itibaren Akad hanedanının kurulmasına kadar geçen ve Eski Sumer çağı adını alan zamandan, geniş ölçüde iktisadî vesikalar da ele geçmiştir. Diğer neveleri ile birlikte *Lagaş*'ta çıkan bu vesikaların büyük bir kısmı saray ve mabet em-

¹³ Burrows, *Ur excavations texts II, Archaic Texts*.

¹⁴ Langdon, *Excavations at Kish I, S. 99 vd.*; Deimel, *LAK, S. 73 vd.*; Barton, *UP IX 1, Nr. 1-2 (Plate LXV-LXVII)*.

¹⁵ Deimel, *Wirtschaftstexte aus Fara, S. 1 vd.*; Barton, *UP IX 1, Nr. 3*; T. Danguin, *RTC, S. I-II, Nr. 1-15 (A. Füye, DP I, 1, Nr. 37-38)*.

¹⁶ Deimel, *Wirtschaftstexte, S. 2* v. d., 9*-17**; Jestin, *Tablettes sumeriennes, S. 15-21*.

¹⁷ Deimel, *Wirtschaftstexte, S. 3* v. d., 18**.

lâkine, gelir ve giderlerine, tanrılara yapılan takdimlere, umumî tediyelere, tanrıçe *Bau*'nun tarlalarının sulanmasına, kanal kazılmasına, saray işçilerine ve balıkçılarına, hayvanlara ve hayvan yemlerine, ziraat âletlerine dair listelerden ibarettir. Bunlar arasında kıralın veya şehir beyinin (ensi) karısının, prenslerin, saray memur ve amelelerinin şahsî tekiye hesapları da büyük bir yekûn tutar¹⁸. Buna karşılık fertlere ait alış veriş mukaveleleri pek azdır¹⁹ ve bunlarda esir ve bazı menkul eşya alım satımı bahis konusu olup arazi satışına çok az rastlanır; ev satışına ait olmak üzere de mahdut metinler gösterilebilir²⁰. Arazi tevziine ait vesikalar zâtt emlâkin değil, saray veya mabedin veya prenslerin arazisinin kira ile veya işletilmek üzere şahıslara verilmesine dairdirler²¹. *Lagaş* mabet arşivindeki geniş iktisadî kaynakların bu durumu ile, saray memur ve işçilerine ve meslek adlarına dair birçok listeler²² bize, bu zamanda *Lagaş*'ta ve teşmil edecek olursak, küçük kiralıklardan veya şehir-beyliklerinden ibaret olan her şehir devleti'nde²³ esas itibariyle emlâkin mabede ve saraya, yani bir yandan tanrıya, öte yandan şehir beyine, karısına ve prenslere ait olduğunu; böylece bu sırada devlet sosyalizmi idaresinin bürokratik esaslarının hâkim bulunduğunu ve bu yüzden ferdlerin şahsî servetlerinin ancak küçük bir ev ile bir bahçeden ibaret kaldığını, geniş devlet ve mabet arazisine ait her çeşit işin geniş bir memurlar kitlesi tarafından, daha ziyade onlar hesabına yürütüldüğünü gösterir.

¹⁸ *Lagaş*'ta tanrıçe *Bau*'nun mabedinde çıkan Eski Sumer çağına ait geniş iktisadî kaynakların neşredildiği başlıca eserler: A. Fûye, DP fas. I 1 - 2, II 1-2, fas. supplémentaire; Barton, UP IX 1, Nr. 4-132; T. Dangin, RTC Nr. 16-85; de Genouillac, TSA; ITT IV, Pl. VI-VIII; V, S. 1; Hussey, Sumerian tablets in the Harvard Semitic Museum I (HSS III).

¹⁹ Eski Sumer çağı vesikalarının çeşitleri ve bunlar arasında fertlerin alışverişlerine ait olanların çok az olduğu hususunda bk. de Genouillac, TSA, S. XVI - XVII; Hussey, Sumerian tablets, S. 1-2.

²⁰ Pohl, Vorsargonische und sargonische Wirtschaftstexte (TuM V), S. 7 ve Nr. 71, 75, 78; Pohl, Symbolae Koschaker, s. 61,2.

²¹ Mabet ve devlet arazisi bu zamanda kendi ihtiyaçlarını, memurlarının ihtiyaçlarını karşılamak ve bir kısmı kiraya verilmek suretiyle üç şekilde işletilmekte idi: Deimel, Orientalia V, S. 16 vd.; VII S. 1 v.d.; TSA, S. XVI,

²² Deimel, Orientalia VI, S. 22 v. d.

²³ Deimel, Orientalia IV, S. 1; A. Schneider, Die sumer. Tempelstadt, S. 11; T. Dangin, SAKI, s. 2 - 58.

Akad çağı vesikaları :

Eski Sumer çağını takip eden zamanda, Babil'in şimalinde Akadlı büyük *Sargon*'un kurduğu Sami Akad Devleti zamanından mahdut ölçüde hukukî-iktisadî vesikalar kalmıştır. Sumer yazısının Akadlar tarafından iktibas edilmesi yüzünden bazı Sumerce ibare ve formülleri ihtiva eden bu vesikalar esas itibariyle Akadca yazılmışlardır ve Elâm vesikalarından bahsederken göreceğimiz gibi, bu zamanda Akadca, Sumerce ile birlikte bütün Babil'de olduğu gibi Elâm'da da yayılmıştır²⁴. Konumuza dahil olan Akad vesikaları içerisinde mukaveleler pek azdır. Ve bulunanları esir satışına, tarla kiralınmasına aittirler²⁵. Umumiyetle bu zamanın vesikaları, doğrudan doğruya iktisadî olarak adlandırılması gereken hububat, ağaçtan veya madenden çeşitli malzeme, yün, kumaş, hayvan üzerine tertip edilmiş listelerle gelir hesaplarına, kanal işlerine, işçi ücretlerine ve sayılarına, meslek sahiplerine, kurban takdimlerine, tarlaların aidiyetine dair listeler halindedir.²⁶ Mektuplar yok denecek kadar azdır²⁷. Bütün bu vesikalar arasında, tarlaların aidiyetine dair listeler yanında tarla satışına işaret eden sayılı yerler bulunması²⁸ bu zamandaki mülkiyet telâkisi hakkında bir hükme varılmasını mümkün kılmamaktadır. Akadcanın ve Akad usullerinin hâkim olduğuna işaret ettiğimiz Elâm vesikalarından hususile bu çağa düşenlerinin (aşağıda s.585 vd.) verdiği kanaatla arazi hakkındaki kayıtları yanyana getirecek ve hele *Maniştusu* obeliskinin, hep kıralın arazi satın alışına dair kayıtlarla dolu oluşunu gözönüne alacak olursak²⁹; çeşitlerinden bahsettiğimiz listelerle kendini gösteren bir nevi toplu devlet iktisadiyatının yanında şahsî mülkiyete de yer verildiğini kabul edebiliriz. Bu da, Eski Sumer çağının şehir devletçiliği yerine, o zamana kadar görülmedik büyük bir dünya devleti kuran ve kültür sahasında, dilde ve canlılık bakımından san'atta esaslı değişiklik yapmış olan Sami Akadların iktisadî bakımdan, Sumer-

²⁴ Koschaker, ZDMG 89, S. 13.

²⁵ İTT II 1, S. 63-66; Pohl TuM V, S. 10.

²⁶ *Akad çağı vesikaları için* : Pohl, TuM V; İTT I; İTT II 1, pl. 1 - 38, 63-78; İTT II 2; RTC, S. 44-72.

²⁷ İTT I, Nr. 1058, 1119, 1170. ²⁸ İTT I Nr. 1091.

²⁹ Meissner, Babylonien I, S. 149.

lerden tevarüs ettikleri devletçilik usuliyile kendi görüşlerini telif ettiklerini gösteren bir hal olarak izah edilebilir. Bununla beraber Mezopotamya'da bütün açıklığıyla kendini gösteren geniş manâda şahsî mülkiyetin doğuşu ve fertlerin kendi hesaplarına yaptıkları alış verişin başlaması için daha sonraki çağları beklemek lâzımdır³⁰.

Yeni Sumer çağı kaynakları :

Diğer birçok vesikalar arasında başlıca Nippur, Umma, Drehem, Ur gibi buluntu yerlerinden yüzlerce idarî, hukukî-iktisadî vesikalar³¹ çıkmış olan III. Ur hanedanı veya daha şumüllü tabiriyle Yeni Sumer çağının iktisadî hayatında göze çarpan hususiyet bu zamanda tekrar geniş anlamıyla bir nev'i devlet sosyalizmi idaresine veya şehir devletçiliği sistemine³² daha bariz bir şekilde dönülmüş olması dolayısıyla vesikalarda görülen farklılıktır. Bu Sumerce vesikaların mühim bir kısmı saray ve mabet işçileriyle işçi ücretleri, devlet mağazalarının umumî gelir ve gider hesapları, vergiler, teslim alma ve teslim etme ve nihayet kurban takdimi üzerine tertip edilmiş listelerden ibarettir. Vesikaların gerisini de çeşitli menkul malların alınıp satılmasına, borçlanmaya ve borçlanma şekline sokulmuş alış verişlere dair mukaveleler teşkil eder³². İktisadî münasebetlerde, daha önce pek münferit izleri görülen borçlanmanın inkişaf etmiş olması, borç alıp vermeye ve borçla alıp

³⁰ Akad çağının sona erişinden III. Ur hanedanının kuruluşuna kadar geçen devreye ait bazı vesikalar RTC, S. 73-101 de neşredilmiştir.

³¹ III. Ur çağının hukukî iktisadî vesikalarının yayınlandığı başlıca eserler: N. Schneider, *Orientalia* 8, S. 1 v. d.; 47-49, S. 3 v. d.; Deimel, *Orientalia* 14; 16; 21; 24; Hussey, *Sumerian tab. in the Harvard Semitic Museum II* (HSS IV); Keiser, *Selected temple documents of the Ur Dynasty* (YOS IV); de Genouillac, *tablettes de Drehem* (TCL II); *Textes économiques d'Umma* (TCL V); Myhrman, *Sumerian administrativ documents of the Second Dynasty of Ur* (BE serie A, III 1); İTT II 1, pl. 39-62; III 2; IV; V, S. 39 v. d.; RTC, S. 110 v. d.; Pohl, *Rechts- und Verwaltungsurkunden der III. Dynastie von Ur* (TuM NF I-II) King CT I; III; V; IX-X; Barton, *Documents from the temple archive of Telloh, I-III*; Nies, *Ur Dynasty tablets*.

³² Landsberger, *Fak. Derg.* I 5, s. 92.

^{32a} Bütün bu vesika neveleri için bk. Meissner, *Babyloaien* I, S. 150; Pohl TuM I-II, S. 9-16; Keiser, YOS V, S. 16; Hussey, HSS IV, S. 1-17; Myhrman, BE III 1, S. 16-20; Barton, *Documents from temple archive of Telloh* I, S. 5-9, 19 v. d., II, S. 10-12, 29 v. d.; III S. 54 v. d.

satmaya dair, işaret edilen neşir yerlerinde de görüldüğü üzere, yüzlerce vesika bulunması ³³ bu çağın, daha eski zamanların daha ziyade peşin alış verişe dayanan usulüne nisbetle büyük bir hususiyetini teşkil eder ³⁴. Ve bunlar bize ekseriya mukabil tediye nin geriye bırakılmasını gerektiren canlı bir ticarî hayatın uyanıma başlayışının delillerini verirler ³⁵. Halbuki ta Fara ve Eski Sumer metinlerinde rastlanmakla ve şimdiye kadar Sumerceden Akadcaya muktebes olduğu kabul edilmekle beraber, yeni olarak Proto-Fratça asıldan olarak izah edilen ³⁶ tüccar "DAM. QAR," tabirine Akad çağı vesikalarında bile ^{36a} seyrek olarak tesadüf edilmesi, o çağlarda tüccarlık mesleğinin iktisadî hayatta henüz mühim bir yer tutmadığını gösterir. Yukarıda n. 32a'da işaret edilen neşir gözden geçirilecek olursa bu geniş III. Ur hanedanı vesikaları içerisinde tarlaların ferdlere aidiyetini gösteren listelere ve tarla, hatta, esir ve çocuk satışından başka, ev ve bahçe alım satımına tahsis edilmiş mukavelelere hemen hiç rastlanmaz. *di.til.la* "bitirilmiş hüküm," adı verilen mahkeme zabıtlarında da ev, bahçe, çocuk ve esir satışları yanında bir tek tarla satışı vesikası bile görülmez ³⁷. Ancak tarlaların işletildiğine, bu maksatla tohumlukların ve ücretlerin verilmesine, devlet ve mabet tarlalarının ölçülmesine ve tarlaların fertlere kiralatılmasına dair kayıtlar ve vesikalar vardır ³⁸.

³³ Üçüncü Ur çağı borç vesikalarının mevzuları, faiz, tediye, mühlet, yemin ve şahit förmülleri için bk. Huber, Die altbabyl. Darlehenstexte aus der Nippur-Sammlung im K. Osmanischen Museum, S. 189-222 (Hilprecht anniversary volume, 1909). Sus'da ele geçmiş olan Akad çağına ait bir borç listesi, *hubullu* «faizli borç» tabirini ihtiva eden, daha eskiye ait tek örneği teşkil eder (DPM XXIV Nr. 342).

³⁴ Çok kısa ve bu çağda telif edilmiş olup *Hammurabi* kanununun kaynaklarından birini teşkil ettiği kabul edilen Sumer kanununda da, tek maddesi ile de olsa, borç ve alacak işleri üzerinde durulmuş ve 9. paragrafta teslim edilen mal için senet tanziminin zarureti kaydedilmiştir: Langdon, Sumerian Law (JRAS 1927, S. 489 v. d.). Tahrir edildiği çağ için bk. M. David, Die Adoption in altbabyl. Recht, S. 5, n. 15; S. Nicolo, Beiträge, S. 66 v. d.; Meissner, Babylonien I, S. 149. ³⁵ S. Nicolo, Beiträge. S. 196.

³⁶ Landsberger, Fak. Derg. II 3, S. 428.

^{36a} RTC Nr. 13-14; TSA Nr. 30-33 İTT Nr. 1363, 1452.

³⁷ Koschaker, ZDMG 89, S. 14.

³⁸ Bu husustaki vesikalar için bilhassa bk. Myhrman, BE III 1, S. 19 ve Pohl, TUH NF I-II, S. 14.

İşte bu çağ vesikaları bize bir taraftan bütün emlakın devlet ve mabet hesabına yine geniş bir memurlar kadrosu tarafından işletildiğini, öte yandan fertlerin ev ve bahçe dışında, menkul mallardan gayri emlakî olmadığını, fakat buna rağmen peşin alışverişin yanında borçlanma esasına üzerine alışverişin bundan evvelki çağlara nisbetle çok mühim bir yer tuttuğunu göstermektedirler. Fakat bu çağda dahi biz, sayılı mektuplar müstesna³⁹, daha sonraları göreceğimiz ölçüde geniş ticarî muhaberata rastlamamaktayız. Böyle olmakla beraber gerek Eski Sumer çağı kaynakları, gerek şahsî mülkiyet izlerini taşıyan, fakat daha ziyade büyük bir merkezî devlet iktisadiyatının varlığını açığa vuran Akad vesikaları ve gerekse son olarak tasvir ettiğimiz Yeni Sumer şehir devletçiliği idare⁴⁰ ve iktisadiyatını temsil eden III. Ur kaynakları, daha sonraki çağlara nisbetle, modern iktisat ilminin başlıca iki temelini teşkil eden istihsal ve istihlâk konularından birincisi hakkında nisbeten daha ziyade bilgi verici mahiyettedirler. Halbuki III. Ur hanedanından sonraki zamanda bir taraftan cemiyetde şahsî mülkiyet mefhumunun hâkim olmağa başlaması, öte taraftan III. Ur'da, genişliyen borçla alıp satma muamelesinin sonraları daha ziyade kökleşmesi ve eskinin bir nevi mübadele esasına dayanan satışından, bu alışveriş karakteri son zamanlara kadar mahfuz kalmakla beraber⁴¹, daha çok doğrudan parayla ve borçla satışa geçilmesi dolayısıyla, iktisadî faaliyetlerde istihsal ile istihlâk arasındaki orta safhayı teşkil eden ticaret konusu nisbeten daha geniş yer tutar.

İsin ve Larsa vesikaları :

Öyle ki İsin ve Larsa hanedanları zamanına ait çeşitli alışveriş mukavele ve zabıtları halindeki vesikalarla idarî mahiyetteki kaynaklarda artık halkın geniş arazi mülkiyet ve tasarrufuna ait kayıtlara, tarla listelerine ve hususî servet ve mülkiyetin gelişmesinden doğan daha canlı bir ticaretin ilk kademelerine rastlanır. Şahısların ticarî maksatla ortaklıklarına dair, sayıları gittikçe

³⁹ Pohl, TuM NF I - II, Nr. 350a, 351a, 352 - 356.

⁴⁰ Karş. Meissner, Babylonien I, S. 115.

⁴¹ S. Nicolo, Beiträge, S. 199 v. d.

artan ^{41a} mukaveleler görülür ve ticarî mahiyette büyük nakil mukaveleleri de kendini göstermeğe başlar ⁴². Fakat buralarda çıkan vesikaların büyük bir kısmı doğrudan doğruya Eski Babil hanedanı zamanına aittirler.

Eski Babil vesikaları :

Eski Babil çağına ait her çeşit mukavele ve zabıtlarla idarf olanların dışındaki iktisadî muhtevalı yüzlerce mukavele ve mektup, bir bakıma hususî mülkiyet mefhumunun gelişmesinin tesiri altında meydana gelmiş olması muhtemel bulunan büyük ve canlı alış veriş faaliyetlerinin açık delillerini teşkil ederler. Mukaveleler hep arazi, bağ, ev, alım satımına, mübadelesine, kiralanmasına ve ayrıca her çeşit ticarî emtia satışına, kredi ve ödünç muamelelerine, işçi-patron münasebetlerine aittir ⁴³. Arazi ve gayrimenkul her çeşit emlak üzerine yapılan muamelelerle bu çağda artık kökleştiği görülen şahsî servet ve hususî mülkiyet fikrini büyük bir merkezî idare kuran *Hammurabi*'nin, koyduğu kanunla desteklediği görülmüyor. Çünkü kanunun birçok maddelerinde şahsî servet ve emlak, bu emlakın satışı, kiraya verilmesi, işletilmesi ve kredi ile verilmesi veya ödünç işleri, faiz ve gelir nisbetleri tüccar ve ortakların vaziyetleri, işçilerin mükellefiyetleri ve ücretleri ve kıtlık

^{41a} Eilers, Gesellschaftsformen, S. 55; Emin Bilgiç, Fak. Derg. V 4, S. 440 vd.

⁴² Grice, Records from Ur and Larsa, dated in the Larsa Dynasty (YOS V); Chiera, Legal and administrative documents from Nippur, chiefly from the dy. of Isin and Larsa, S. 34 v. d. (UM VIII 1); Ch. Jean, Contrat de Larsa I ve II (TC X ve XI); Hunter, Sumerian contracts from Nippur (OECT VIII) da bazı metinler; Faust, Contracts from Larsa, S. 32 v. d. En yeni olan Faust'un eserinin girişinde diğer literatürün mahiyeti belirtildiği gibi ziraatle uğraşan kapitalist bir halkın iktisadî ve içtimai hayatı hakkında bu vesikalardan bir fikir edinilebileceği de kaydedilmiştir. Isin-Larsa çağının bu vesikalarının açıkladığımız muhtevalarını, *Lipit-İstar*, satın alma ve mal muhafazasına ait talimatıyla desteklemektedir (S. Nicolo, Beitrage, S. 67 ve 75).

⁴³ Eski Babil çağı mukavelelerinin büyük bir kısmı nesredilmiş ve işlenmiştir. Orijinal metinlerin neşir yerleri içlerindeki listelerde kaydedilmiş olan şu belli başlı eserlerden Eski Babil kontratlarının mahiyet ve muhtevaları hakkında bir fikir edinilebilir: Schwenzner, Wirtschaftsleben, S. 8-9; KU III - VI) Schorr, UAR (VAB V); Chiera, Old Babylonian contracts (UM VIII 2); Boyer, Contribution à l'histoire juridique de la 1er dynastie babylonienne; Alexander, Early babyl. letters and economic texts, Nr. 59 - 223 (BIN VII).

yıllarda borçların tehiri hakkında hükümler vardır⁴⁴. Bu çeşit iktisadî münasebetlerde borçlu ve alacaklıdan mürekkep iki tarafın karşılıklı durumlarını kanunda teferrüatiyle tayin eden *Hammurabi*, hatta zaman zaman umumî aflar ilân ederek halkın mühim kısmının esarete düşmesini önlemeye ve halkın malının ellerinde kalmasını temine çalışmış olmalıdır. Babil'de zaman zaman bunun yapıldığına dair açık vesikalar ele geçmiştir⁴⁵. *Hammurabi* bu borçlanmadan dolayı koca tarafından köle olarak verilen kadın veya çocukların kölelik müddetlerinin hududunu da tayin etmiştir. Müddet, kanunun 117. maddesine göre üç yıldır. Bütün bunların yanında bu çağda devletin ve sarayın yine geniş emläke sahip olmakta devam ettiği de bir vakiadır. Bunu bize, haika ait olanlardan başka, kıralların, saray malikâneleri, sürüleri ve gelirlerin gemi ile nakilleri üzerine yazdıkları mektuplar⁴⁶, çobanların bir nevi saray memuru karakterini taşımaları ve nihayet tüccarların (*tamkârum*) da ekser ahvalde birer saray memuru olarak görünmeleri⁴⁷, küçük çapta timar'ın mevcudiyeti ve kırallın muayyen ahvalde timar tevcihi veya bu hakkı geri alması gibi haller gösterir⁴⁸.

Bunun için şimdilik bu canlı ticarî faaliyetlerin doğrudan doğruya şahsî servet ve mülkiyet fikrinin inkişafına istinat ettiği

⁴⁴ Bu husustaki paragraflar ve topluca muhtevaları için bk. Kohler-Peiser, HG I, S. 110 - 117, kanun maddesi: 6 - 25, 42 - 88, 98 - 126, 241 - 277.

⁴⁵ Landsberger, *Symbolae Koschaker*, S. 230, n. 44. Karş. Schorr, SHAW 1915, 4, S. 3 v. d.

⁴⁶ Gerek sarayın gönderdiği ve saraya gönderilen, gerekse fertlerin tamamen hususî veya ticarî işlerine ait olan Eski Babil mektupları epeyce işlenmiştir. Bu hususta King, *Letters and inscriptions of Hammurabi* (Luzac's semitic texts II) Nr. 1-56 dan ve Landesdorfer'in *Altbabylonische Privatbriefe* adlı denemesinden sonraki eserleri Ungnad'ın, *Babyl. Briefe a. d. Zt. d. Hammurabi Dynastie* (VAB VI) ve *Altbabyl. Briefe aus dem Museum zu Philadelphia*, *Sonderdruck aus «Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft» XXXVI*, teşkil ederler. Bundan sonraki neşriyat: Lutz, *Early babylonian letters*; Driver, *Letters of the first babyl. dynasty* (OECT III); P. Kraus, *Altbabyl. Briefe*, S. 3-4 (MVAG 35, 2); Alexander, *Early babylonian letters and economic texts*, Nr. 1-58 (BIN VII).

⁴⁷ Koschaker, *Zur staatlichen Wirtschaftsverwaltung in altbabyl. Zeit* (ZA 47 s. 135 vd. 170 vd.); Schorr UAR Nr. 54, 186. Yeni Babil'de *tamkar sarri* için : aşağıda n. 112.

⁴⁸ HG parag. 26-41; Ungnad, BB (VAB VI) Nr. 64, 186, 195, 228-229, 254.

hususunu, bir ihtimal olarak ele alıyoruz. Fertlerin kendi aralarındaki mukavelelerde saray tüccarlarınınki kadar büyük yekûn ve meblâğlar geçmemesi ve Eski Asur'daki tarzda mühim ticarî müesseselerden ve büyük çapta alış veriş ve ortaklıklardan ayrıca bahsedilmemesi de büyük ticaretin devlet elinde olduğunu gösteren deliller olarak alınabilir. Bu halde halka ait olan ticarî emtia alış verişlerine ait vesikaları sistemli bir ticarî maksada izafe etmekten ziyade günlük yaşayışın tabii akışları telâkki etmek mümkündür. Göreceğimiz gibi, Eski Asur vesikalarının, mahkeme zabıtlarındaki basit yemin formülleri dışında, tam manasıyla iktisadî olmayan hususlara yer vermemesine karşılık, içlerinde tanrıların şahadetine ve onlar huzurundaki yemine⁴⁹ çok ehemmiyet verilen Eski Babil alış verişlerine, emlâk işletmesine ve gelirlerine dair olan mukavelelerle bu emlâki işleten memur veya işçilere gönderilen talimat mahiyetindeki mektuplar çağın istihsal konuları ve şekilleri hakkında kısmen bilgi verecek durumdadırlar. Hususiyile hasat ve ekim mevsimlerindeki işçi kiralamalarına ait yüzlerce mukavele ile Dicle ve Fırat üzerinde gemi ile hububat, hayvan, ağaç, odun ve taş nakline ait olan nakil ve gemi kiralama mukaveleleri istihsal faaliyetinin, iç ve dış ticaretin canlılığını gösterirler. Yalnız bu vesikaların istihsal ve nakil bahislerine tahsis edilmek maksadiyle meydana getirilmeyip, ekserisi devlet memurları halinde olan tüccarlar ile işçiler arasındaki hukukî bağ ve karşılıklı mükellefiyetlere, iş karşılığındaki alacaklara ve ücret meselelerine dair olduklarını kaydetmek gerekir⁵⁰.

Bu suretle de emlâk ve akarın devlet hesabına işletildiği Sumer şehir beylikleri ve Akad devirlerinde olduğu gibi bilhassa bu çağda işçilerin kazançları ve yaşayış tarzları hakkında bazı bilgiler edinmek mümkün olmaktadır.

Elâm kaynakları :

Çivi yazılı hukukî - iktisadî vesikalar arasında Sus'ta çıkmış olanlar da mühim bir yer tutar. Araştırmacıların Akad çağı zamanına tarihledikleri Elâm kiralı *Puzur - Şuşinak*'dan⁵¹ önce ve onun

⁴⁹ KU III, s. 223.

⁵⁰ Lautner tarafından, *Altbabylonische Personenmiete* adlı eserinde bu konu taferruatıyla işlenmiştir.

⁵¹ Koschaker, ZA 43, S. 222 vd.

zamanında yazılmış olup idarî muhtevalı oldukları tahmin edilen Elâmca ve Elâm çizgi yazısı vesikaları ile⁵², muahhar Elâm kırallarından *Şutruk Naḥunte* (13-12 inci asır)nin kurduğu hanedandan itibaren meydana çıkmağa başlayan, yine Elâmca fakat bu defa Babil çivi yazısıyla yazılmış vesikalar⁵³, henüz anlaşılmadıkları için bir tarafa bırakılırsa; bu iki Elâmca vesikalar grubu arasındaki zaman fasılasını, mevzuumuz bakımından, oldukça bol Akadca ve pek mahdut Sumerce vesikalar aydınlatmaktadır. Bunların doğrudan doğruya Akad çağına ait olanlarını, idarî vesikalarla, sayıları dört beşten yukarı olmayan satış, bağışlama mukaveleleri ve bir borç verme listesi teşkil eder⁵⁴. Az sonra göreceğimiz gibi Eski Babil çağına muasır olan Sus hususî hukuk vesikalarında şahst mülkiyet Babil'deki kadar gelişmiş bulunmakla beraber, Akad çağına düşen Sus vesikalarından bu hususta bir hükme varmak mümkün değildir. III. Ur zamanından diğer vesikalar arasında çıkan esir satışına ait tek mukavele de bu zamanda Elâm'ın bu hanedan nüfuzuna geçtiğini gösteren biricik hukukî vesika olmakla beraber, umumiyetle kabul edildiği üzere, Sus hukukî vesikalarında Akadca hâkim vaziyetini korumuştur⁵⁵.

Eski Babil hanedanı ile muasır olmak üzere Sus'tan çıkan vesikalarda da, bu zamanda Babil vesikalarının Sumercenin derin tesiri altında olmasına ve Sumer hukukî ibareleriyle dolu bulunmasına rağmen, az sonra göreceğimiz Eski Asur vesikaları gibi, mahdut bazı Sumerce tabirler istisna edilirse, Akadca yine tamamiyle hâkim olarak kalmıştır. Hemen söylemeliyiz ki, Sus'ta çıkmış bütün bu Akadca vesikalar bu zamanlarda sade Akadcanın değil Akadlığın her hususta geniş ölçüde Elâm'a tesirini ifade ederler. Bunlardan şahıs adları dahi akadlaştırılmıştır. Ancak tanrı ve bazı meslek adları dolayısıyla bunların Elâm halkına ait oldukları tesbit edilebilmektedir⁵⁶. Sayıları 400 ü aşan bu hususî hukuk vesikaları, Elâm hususî hukuku ve iktisadı hakkında bize daha etraflı ve esaslı fikirler verecek mahiyettedirler. Bunlar başlıca evlâtlık

⁵² Scheil, DPM IV, S. 63 ve DPM XVII; XXVI.

⁵³ Scheil, DPM IX; XI S. 89 vd.

⁵⁴ Koschaker, ZA 43, S. 225. *ḫubullum* tabiri dolayısıyla, ödünç muamelesinin Akad çağına ait tek işareti Elâm vesikaları arasında ortaya çıkar (DPM XXIV Nr. 342). ⁵⁵ Koschaker, ZA 43, S. 224 vd.

⁵⁶ Koschaker, ZA 43, S. 221 vd.

edinme, mal taksimi, borç ve ödünç, vergi teslimi, arazi ve ev dahil her çeşit alım satım, arazi ve ev kirası, mübadelesi, fertlerin ve kıraların bağışlamaları, ticarî maksatla ortaklık ve arazi geliri ortaklığı, teslim ve muhafaza mukaveleleriyle birtakım mahkeme zabıtlarından ibarettir⁵⁷. Bu vesika nevilерinden de kolayca hükmedileceği üzere, Babil hanedanıyla muasır olan çağda Elâm'da da hususî mülkiyet mefhumu tamamiyle gelişmiş bulunmaktadır. Bunu ev ve arazi taksimleri ve satışları gösterdiği gibi, ticarî mahiyetteki ortaklıklara ait metinler de ticarî hayatın oldukça canlı olduğunu ifade eder. Fertlere ait bağışlama vesikaları arasında kıral hediyelerine ait metinler de bulunmakla beraber, bunların hepsinin doğrudan doğruya şahsî emlakın aile efradından herhangi birisine (kariya, evlâtlardan birisine) devredilmesine ait olmaları sebebiyle Eski Babil'deki veya daha sonraki çağlardaki gibi geniş ölçüde devlet arazi ve mülkiyeti ve bundan ileri gelen arazi tevcihi veya vergiden muafiyet meselesinin Elâm için, hiç olmazsa elimizdeki vesikaların ait olduğu çağlarda, mevzu bahis olamayacağını söyleyebiliriz⁵⁸. Elâm hukukî vesikalarının belirtilmesi gereken diğer bir hususiyeti de, Akadca olmak ve Sumerce hukukî formülleri ihtiva etmemek bakımından benzerlik gösterdikleri Eski Asur vesikalarından ayrı olarak ve Eski Babil vesikalarındaki tarzda, yemin meselesine çok ehemmiyet verilmesidir. Fakat daha fazla olarak aile hukukuna veya arazi işlerine dair bir vesikanın tanziminde baştanrının mabedinde bir ayin yapılması, mukavelelerde psikolojik elemanların ehemmiyetle yer alması ve bir gayrimenkul üzerindeki daimî, veya, rehin mevzuunda olduğu şekilde, muayyen bir zamana has, hakların aleniliği meselesi, doğrudan doğruya Elâm hukukî vesikalarının hususiyetini teşkil eder⁵⁹.

Eski Asur kaynakları :

Yine Eski Babil hanedanıyla çağdaş olmak üzere Kuzey Mezopotamya'da, Asur'da da birdenbire, o zamana kadar hiç

⁵⁷ Scheil, DPM XXII, XXIII ve XXIV üncü ciltler. Bu ciltlerin muhtevaları için ayrıca bk. Koschaker, OLZ 1932, S. 318 vd. ve ZA 43, 221-232.

⁵⁸ Koschaker ZA 43, S. 231 vd.

⁵⁹ Koschaker, Orientalia NS IV, S. 38 vd. : E. Cuq. RA 28, S. 48 - 49.

benzeri görülmeyen büyük bir iktisadî ve ticarî faaliyetle karşılaşılır. Vesikalara göre Asur büyük bir ticaret şehri halini almış, şahsî servet hudutsuz derecede ve bütün inceliğiyle inkişaf etmiştir. Bu zamanda Asur'da oturan *ummeānum* (büyük sermayedar) ların birleşerek büyük şirketler kurdukları ve ajanları vasıtasıyla Anadolu ile ticarî münasebet idame ettirdikleri görülüyor. Gerek bu ajanların, gerekse kendi hesabına çalışan tüccarların, bir nevi banka rolünü oynayan bu şirketlerde *naruqqum*-muameleleri gereğince^{59a} *naruqqum* adı altında hesapları bulunmakta, birçok vesikalara göre bu şirketlerde bir nevi ciro muameleleri, borç ve alacak devri işleri yapılmaktadır. İşte bu ajan tüccarlarla müstakil tüccarlar Anadolu'da kurdukları ticarî şebekeyi, hususiyle Anadolu'nun kıymetli madenleriyle Asur pazarlarından tedarik ettikleri kalay ve mamûl maddeleri mübadele etmek maksadiyle, yüz yıl kadar işletmeye ve idareye muvaffak olmuşlardır. Anadolu'daki ticarî şebekenin unsurlarını teşkil eden, büyük şehirler civarındaki *kārum* (liman, büyükpazar) denilen yerlerdeki belediye daireleri (*bit-kārim*) nin mahdud ahvalde ticarete katıldıkları, tüccarlarla alışveriş mukaveleleri yaptıkları görülmekle beraber, bu işlerin Asur'daki *uaklum* (vekil, reis) veya şehir meclisi (*ālum*) adına yapıldığını gösterecek en küçük izlere dahi rastlanmamaktadır. *kārum*'lardaki *hamištu* meclislerinin ve *hamuštu* denilen memurların da bu münasebetle adları hiç anılmamakta, sadece mahkemelik işlerin halli için şehirden gönderildikleri anlaşılan *bēl ālim* ve *rābişum*⁶⁰ adındaki yüksek memurların da merkez adına menfaat temin edici hareketlerde bulduklarına ve dolayısıyla iktisadî ve ticarî bakımdan merkeze ve saraya faydalı olmağa çalıştıklarına dair bir imâyâya dahi rastlanmamaktadır. Bunun için Eski Babil ile Eski Asur'un iktisadî ve ticarî hayatı ve şahsî servet ile, sarayın iktisadî hayata katılışı telâkkiler arasında büyük bir fark vardır. Asur'da Babil'deki merkeziyetçiliğin yerine ticarî işlere katılmaktan veya müdahaleden uzak kalıp nazımlık vazife-

^{59a} Landsberger, Ark. Derg. IV, S. 20 vd.; E. Bilgiç, Fak. Derg. V 4, S. 445, n. 98.

⁶⁰ *uaklum*: Landsberger, Ark. Derg. IV, S. 22 n. 2; *bēl ālim*: EL S. 323 d; CCT 33 b, 21; Jena 289, 6; TC III 165, 7, 15; Neşredilmemiş A 12, 14; Mat. 29 a, 21; *rābişum* (*şa ālim*): EL S. 145 b; II S. 13 a; Neşredilmemiş A 5, 1, 4.

sini gören bir idare sistemi kendini gösteriyor. Bu da esas itibarıyla bir şehir meclisi ile onun başında bulunan *uaklum*'dan ibaret olan bir nevi cumhuriyet idaresi diyebileceğimiz sistemdir⁶¹.

Buna karşılık bu faal ticarî hayata Anadolu yerli halkının katılış şekli büsbütün cansızdır. Onların katılışı ticarî maksattan ziyade günlük ihtiyaçları tatmin kasdiyle mal veya tüccarlardan ödünç para alma şeklinde tecelli eder. Halk, maden istihsali ve yerli kumaşlar imâli hususunda başarılı görünmekle beraber, sırf ticarî maksatla işe katılmış değildir. Halkın bu hali yanında yerli beyler, Asurlu tüccarların mallarını muayyen müddetler için saraylarında saklamak, onların kıymetlilerinin ilk alım ve satım haklarını saraylara inhisar ettirmek, Asurlu tüccarların yollarda emniyetini temin etmek, giren ve çıkan mallardan muayyen vergiler almak, memlekette elde edilen bazı malların, hususiyile altının ve *amütum* denilen kıymetli mâdenin ihracını men için tedbirler almak, bunların ticaretini de yine saraya inhisar ettirmek suretiyle —bu gayretler idarf sebeplerden ve sarayın maddî ihtiyaçlarını karşılamak endişesinden doğmuş da olsalar—, günlük hayatın icabı olan iktisadî faaliyetlere daha geniş bir alâka göstermişlerdir⁶².

İşte bize umumî hatlarıyla bu kanaatı veren ve Asurlu tüccarlara ait olan vesikalar daha çok iktisadî hayatın ticarî safhasını ilgilendiren geniş ölçüdeki ticarî mektuplarla çeşidli senedler, mahkeme zabıtları ve hesap listelerinden ibarettir⁶³. Evlilik hukukuna ait olanları bir tarafa bırakılırsa, vesikaların çoğunun, taşınabilir malların mübadelesini gaye edinen yabancı Asurlulara ait olması dolayısıyla, bunlar arasında ziraî faaliyetlere^{63a} ve

⁶¹ Landsberger, AHK (AO 24, 4), S. 3 vd ; Belleten III, S. 230 ; E. Bilgiç, Fak. Yılığ, S. 914 vd.

⁶² E. Bilgiç, Fak. Derg. II I, S. 34 vd.

⁶³ Bütün bu vesikalar, Eisser-Lewy (EL) tarafından, Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAG 33 ve 35, 5) deki listede toplanmıştır. Bundan sonra çıkan Gelb, OIP XXVII ; TC III 1-3 de ve Neşredilmemiş Hr. , Mat. I, II ; Ankara ; A ; B ; C ; Kay. metinleri arasında da birtakım senetler ve zabıtlar vardır.

^{63a} TC III 35 metninde Asur'da ziraatten bahsedilir. CCT III 48 b, den ise *uştatum*'un kış geçer geçmez lüzum hasıl olan bir hububat nevi olduğu öğreniliyor. Metinlerdeki *şapāku* yerleri ve çeşitli hububat ve meyve adları dolayısıyla bu husustaki bilgi biraz genişletilebilir.

ferdlerle ailelerin hususî hayat ve münasebetlerine dair kayıtlar çok azdır. Umumiyetle borcun sebebine dahi temas edilmez.

Asur mektuplarında⁶⁴, Eski Babil mektupları arasındakiler gibi bahçe, tarla işlerinin nasıl yürütüleceğine veya sürülerin bakımına, işçi kiralamasına tahsis edilmiş olanları, yahut alacak verecek işleri dışında, doğrudan doğruya hususî mahiyette haberleşmeye taallük edenleri pek bulunmaz. Bunlarda, Babil ticarî mektuplarının başında ekseriyetle görülen şekilde, nezaket formüllerine de hiç yer verilmemiştir. Eski Asur (veya yayılmış adıyla Kapadokya) mukavele, zabıt ve mektuplarıyla hesap listelerinde kendini gösteren tek esaslı gaye ticarettir. Arazi satışı hiç görülmemekle, ev ve arsa alış verişine ait pek mahdut vesikalar bulunmakla beraber⁶⁵, mevzubahis her madde, maden istihsal ve imaline dair bazı ima ve işaretler istisna edilirse⁶⁶, satılmağa veya satın alınmağa amade birer ticarî emtia olarak ele alınır. Bu sebeple, Anadolu'da yapılan ticarî faaliyetleri aksettiren bu vesikalarla Anadolu'nun ilk tarihî çağının iktisadî hayatını, diğer çivi yazısı sahalarına nisbetle daha tek taraflı işlemek zarureti vardır; daha doğrusu iktisadî hayatın her cephesine aynı derinlikte nüfuz imkânı yoktur. Yalnız vesikaların verdiği bilgiye göre, bu çağda, Anadolu'da meslek ve iş hayatının bir düzene konulmuş olması ve ortaçağ sına'î meslek hayatına hâkim olan bir nevi lonca teşkilâtına⁶⁷ bağlanmış bulunması diğer çivi yazısı sahaları yanında iktisadî hayatta bir merhale teşkil eder.

⁶⁴ Eski Asur mektupları şimdiye kadar ayrı olarak ve toplu bir tarzda işlenmemiştir. EL I-II kısaltmalar listesinde toplanmış olan Kapadokya metin neşriyatının hepsinde ve ondan sonra çıkan OIP XXVII; TC III de ve neşredilmemiş olan, not 63 de kaydettiğimiz metinler arasında, Asurlu tacirlerin işlerine dair birbirlerine, yerlilere, yerli veya Asurlu olan karılarına ve akrabalarına yazdıkları yüzlerce mektup vardır. Bunların dışında yerli beylerin Asur koloni teşkilâtına ve onların da beyliklere yazdıkları mahdut, fakat yerli idare teşkilâtı ve bunların işleme tarzı hakkında bilgi veren mektuplar da bulunmaktadır.

⁶⁵ Asurlular arasında ev satışları: EL 235, 4; KTS, 7 a, 10; TC 21, 40; II 14, 20; III 29, 12; CCT II 22, 31; 44 b, 8-9, IV 24 a, 14-15; Neşredilmemiş Kay. 1, 10; C 29, 25; yerliler arasında: EL 9; 107; KTHahn 9; TC III 255; Neşredilmemiş, Kay. 38; arsa satışı: EL 215.

⁶⁶ E. Bilgiç, Fak. Yıllığı S. 913 vd.

⁶⁷ Landsberger, Belleten III, S. 230; E. Bilgiç, Fak. Derg. II, 1 S. 35.

Orta Babil veya Kas çağı vesikaları :

Eski Babil hanedanının sonlarına doğru vukua gelen büyük bir kavimler hareketi dolayısıyla Ön Asya'nın siyasî ve idarî çehresi. çivi yazısı sahasının hemen bütününe şamil olmak üzere, değişmiş ve bütün Ön Asya'da feodalizm idaresi sistemi hâkim olmuştur. Bu yüzden Babil'de de Eski Babil hanedanının yerine geçen Kas devletiyle eski büyük merkezî idare yerine feodalizm ve onun icabettirdiği bürokratik sistem geçmiştir. Memleket arazisi, Babil'in eski asil aileleriyle yeni hâkim zümre arasında, daha önceleri de izleri görülen⁶⁸ timar esasına göre taksim edilmiş, böylece, hiç olmazsa bu çağın başına ve ortasına rastlayan zamanda, halkın elinde şahsî servet kalmamıştır⁶⁹.

Bunun için bu çağda Babil'de iktisadî muhtevalı hukukî vesikalar ve hatta her çeşit hukukî vesika pek azdır; bulunanlar, köle ve eşya alım satımına aittir. Bunlar esas itibariyle Eski Babil vesikalarının aynidirler. Yalnız zarfları yoktur ve tarihleme bir evvelki yılın mühim hâdisesine göre değil, kıralların hüküm yıllarına göredir. Hukukî bakımdan *Hammurabi* kanunu hükümlerinin yürürlükte devam ettiği⁷⁰ bu çağ vesikalarının büyük bir kısmını, eyaletlerin idaresine ait vesikalarla buralara ait gelir ve gider hesap listeleri⁷¹, fakat hususiyle kıralların memurlara ve memurların kırallara veya memurların birbirlerine yazdıkları idarî mektuplar⁷² teşkil eder. Bunlardan devrin toplu ziraî istihsal faaliyetleri ve bu maksatla yaptırılan kanal tesisatı ve diğer tesisler hakkında bir fikir edinmek imkânı mevcut bulunmakla beraber, şahsî mülkiyet fikrinin kıymetini kaybetmiş olması dolayısıyla ticarî hayatta bir gevşeme kendini gösterdiğinden ve halk canlı ticarî faaliyetlerden çekilerek, büyük kısmı itibariyle beylerin

⁶⁸ Yukarıda n. 48'e bk.

⁶⁹ K. Balkan, *Fak. Derg.* II, 1, S. 45.

⁷⁰ Meissner, *Babylonien I*, S. 166 vd.

⁷¹ Bu çeşit Kas çağı vesikaları için bk. Torczyner, *Altbaby. Tempelrechnungen*; Clay, *Documents from the temple archives of Nippur*, dated in the reigns of the Cassite rulers (UM II 2); *Documents from the temple archives of Nippur*, dated in the reign of Cassite rulers (BE XIV ve XV).

⁷² Radau, *Letters to Cassite kings from the temple archives of Nippur* (BE XVII 1); H. Waschov, *Babyl. Briefe aus des Kassitenzeit* (MAOG XI); K. Balkan, *Fak. Derg.* II 1, S. 47 vdd.

timar arazisini işleyen ve işleten çiftçiler ve malikânelerinde çalışan zanaat erbabı haline geldiğinden alış veriş ve borç meselelerine dair fazla mukaveleler ele geçmemiş⁷³, doğrudan ticarî mahiyette mektuplar da yazılmamıştır. Bunun için bu çağda hukukî ve iktisadî meseleleri fertlerin birbirleriyle alış veriş münasebetleri bakımından etraflıca ele almak kabil değildir.

Orta Asur çağı kaynakları:

Orta Asur çağına ait olmak üzere Asur'da çıkan hukukî-iktisadî muhtevalı vesikalar mahdut ölçüdedir. Ve bunları arazi ile ev satış ve ferağına, bağışlamasına, esir satışına ait mukavelelerle ödünç mukaveleleri, bir kimsenin diğerine borç devri vesikaları ve idarî vesikalar, nihayet sayıları 20 yi geçmeyen idarî mahiyetteki mektuplar teşkil eder⁷⁴. Mukavelelerin, büyük bir kısmının şekilleri Eski Babil mukavelelerine benzemekle beraber, dilleri bakımından Eski Asur vesikaları gibi Sumercenin tesirinden uzaktırlar; tarihleme şekilleri de onlar gibidir⁷⁵. Asur'da, kıral tarafından bazı arazinin timar olarak verilmesine ve timar'ın birinden diğerine devrine ait birkaç vesikanın da bulunması bize, Kaslar'daki gibi bütün memlekete şamil olmamakla beraber, idarî bakımdan Ön Asya'nın hemen bütününü kaplayan bu feodal idare ve arazi işletme usulünün Asur'da da tatbik sahası bulduğunu gösterir⁷⁶. Fakat bunun birtakım arazi satış ve ferağ mukaveleleriyle yanyana bulunuşu dolayısıyla hususî mülkiyeti tamamiyle bertaraf edecek derecede çağın idare hayatında yer tutmadığı da görülmektedir. Burada şunu kaydetmeliyiz ki, bu mahdut vesikalar, bize çağın hukukî anlayış ve mülkiyet telâkkisi hakkında bir fikir vermekle beraber, iktisadî

⁷³ Bu çağa ait mahdut ölçüdeki alış veriş ve borç vesikaları Peiser tarafından çok eskiden toplanıp işlenmiştir: *Urkunden aus der Zeit der dritten babyl. Dynastie*, S. XI.

⁷⁴ Metin neşri yapılmış veya yapılmamış olan, saydığımız neviden birçok Orta Asur çağı idarî mektup ve vesikalarıyla çeşitli mukaveleler Ebeling tarafından işlenmiştir: *Urkunden des Archives von Assur aus mittelassyrischer Zeit* (MAOG VII 1-2). Orta Asur vesikalarının orijinallerinin neşir yerleri ve neviyle bunların hukukî mahiyet ve tefsirleri için bk. Koschaker, *NKRN*, S. 5 vd., 27 vd., 42. Bazı seçilmiş parçaların transkripsiyon ve tercümeleleri de bu eserin sonunda verilmiştir. S. 150 vd.

⁷⁵ Koschaker, *ZDMG* 89, S. 16; *NKRU*, S. 95.

⁷⁶ Koschaker, *NKRU*, S. 45 vd., 60.

ve ticarî hayatı canlandırmağa yetecek çokluk ve çeşitlilikte değildirler. Yalnız arazi ve ev satışı vesikalarının timar tevcihi vesikalarından bol olması ve ayrıca Eski Babil ve Eski Asur'daki biçimde borç⁷⁷ vesikalarının mevcudiyeti Kaslar idaresindeki çağdaş Babil'e nisbetle bir fark teşkil eder. *Hammurabi* kanunu gibi, bir vazı kanun tarafından ortaya konmayıp anane halinde yürürlükte olan hukukî esasların M. ö. 1100 yıllarında toplanıp tesbit edilmiş bir küllünü teşkil eden Asur kanunu⁷⁸ da esas itibariyle vesikalarımızın yazıldığı çağın hukuk telâkisini aksettirir ve bu kanun haddi zatında aile ve ceza hukukuna ait hükümleri ihtiva eder. Bununla beraber aile hukuku ile ilgili ceza mevzuları arasında 3-4. paragraflarda bir kadının eve ait eşyayı satmaya salâhiyetli olmadığına işaret edildiğini; 39, 44 ve 48 inci maddelerde bir borç mukabilinde rehin olarak verilen kız evlâdın, ihtar üzerine ve yeniden verilen mühlete göre borç ödenmediği takdirde, alacaklı tarafından bir kocaya verilerek başlığının kendisi tarafından alınacağına veya alacaklının onu dövüp, tahkir edebileceğinin kaydedildiğini görüyoruz. Bu kayıtlar bize bir taraftan Anadolu'da çıkan Eski Asur yani Kapadokya hattâ Eski Babil⁷⁹ vesikalarından farklı olarak, Orta Asur çağında kadınlara esas itibariyle alış veriş işlerine iştirak hakkı tanınmadığını, fakat öte yandan da borçlanmadan dolayı rehin olarak verilen şahısların, kanunca kendilerine hakarete bulunulmasına dahi müsaade edilmesine rağmen, *Hammurabi* kanunundaki gibi köle olarak adlandırılmadığını açıklar.

Nuzi ve çevresi vesikaları :

Akad çağına tekabül eden mahdut sayıdaki devlet sosyalizmi iktisadiyatı örneğini veren idarî vesikalarla, Asur'dan gelmiş olduğu tahmin edilen Kapadokya mektupları istisna edilirse⁸⁰, Orta Asur vesikalariyle takriben çağdaş veya biraz sonraya ait olmak ve Koschaker'in tahmin ettiği şekilde, nihayet dört nesle şamil bulunmak üzere Asur'un doğusundaki eski Arra-

⁷⁷ Koschaker, NKRU, S. 92 vd., 156-164.

⁷⁸ Bu husustaki literatür için bk. yukarıda n. 8.

⁷⁹ HG III, S. 224 vd.; KU IV, S. 85; KU V, S. 116.

⁸⁰ Koschaker, ZA 43 S. 199 vd.

pha (Bugünkü Kerkük havalisi) kırallığındaki Nuzi (Bugünkü Yargantepe veya Yalhantepe) de ve bizzat Kerkük'de ele geçmiş olan binden fazla vesika da çivi yazısı hukuk ve iktisadiyatında mühim bir yer tutar. Akadça yazılmış olmakla beraber içlerinde geçen isimlerden Samilere değil, Hurrilere ait olduğu sabit olan bu vesikalar arasında evlât, esir, hayvan ve diğer menkul malların alış verişine ait olmak üzere birtakım örnekler vardır^{80a}. Fakat bu vesikaların büyük kısmını, "satış maksadıyla evlâtlık edinme,, mukaveleleri haline sokulmuş arazi satışı vesikaları ve gayri menkul emlâk satışının memnu olmasından dolayı onların mübadelesine ait olan mukaveleler teşkil eder⁸¹.

Bu sözde evlâtlık edinme vesikalarıyla biz tekrar zamanın idare sisteminin günlük hayata ve onu aksettiren metinlere kuvvetli tesirini müşahede etmiş oluyoruz. Çünkü bunlar, Koschaker'in, sonlarındaki "Tarlanın timar vecibesini evlâtlık edinen kimse taşır,, kaydına ve evlâtlık edinen kimselerin, vefnin bütün malına tevârüs edemediğine işaretle haklı olarak ortaya koyduğu şekilde⁸², satılması menedilmiş olan timar arazisi'nin bir meşru hile ile satılmasını mümkün kılan vesikalardır. Fakat arazi alış verişine ait yeknesak vesikalar olmaları dolayısıyla, halkın en çok ziraatle iştiğal ettiği bir delil teşkil eden bu metinlerden, Hurri halkının ticarî faaliyetleri hakkında fazla bir bilgi edinilememektedir.

Hitit kaynakları :

Sumerlerin icat ettikleri çivi yazısını Babillilerden iktibas eden Hititlerin hukukî ve iktisadî kaynaklarından da kısaca bahsetmek gerekir⁸³

Hititlerin çivi yazılı kaynakları arasında aile hayatına, alış verişe ait hususî hukuk vesikalarına hiç raslanmamıştır. Böyle olma-

^{80a} Nuzi'de menkul mal mülkiyeti meselesi Cross tarafından, Movable property in the Nuzi documents (AOS 10) de etraflıca işlenmiştir.

⁸¹ Koschaker, NKRU, S. 9 vd., 52 vd.; Gadd, Tablets from Kirkuk (RA XXIII, S. 49 vdd.) un ve NKRU nun neşrinden sonra çıkan Nuzi vesikalarından bir kısmı bilhassa Chiera tarafından, Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi'nin II- V. cildleri olarak neşredilmiştir. Ayrıca bk. Lacheman, Nuziana I-II (RA 36). Speiser'in, One Hundred selected Nuzi texts'inde ise konumuzla ilgili bazı metinler işlenmiştir.

⁸² Koschaker, NKRU S. 53 vd.

⁸³ Her ne kadar Hitit tarihi, malûm olduğu üzere, Asurlu tüccarların Ana-

sına ve Hitit kanununda alış veriş münasebetleri esnasında vesika tanzim edileceğine dair ayrı bir kayıt bulunmamasına rağmen, bir satış esnasında Hitit tanrılarının şahit gösterilişinden ve bir vesika tanziminden bahsedilmektedir⁸⁴. Bu sebeple hususî hukuk vesikalarının tanzim edilmekte olduğu^{84a}, fakat bunların halkın kullandığı kabul edilen Hitit hiyeroglifi ile, belki de ağaç ve deri üzerine yazılmış olup bugüne kadar kalmadıkları düşünülebilir. Hitit hususî hukuk vesikaları bulunmadığı halde Hitit kanununun⁸⁵ birçok paragraflarının halkın birbirleriyle iktisadî münasebetlerine, menkul ve gayri menkul emlakinin korunmasına tahsis edilmiş olması ve 178-186 paragraflardan itibaren birçok maddelerin fiyat tarifesi mahiyetinde oluşları dolayısıyla Hitit iktisadî hayatı hakkında oldukça eşaslı fikirler edinilebilmektedir.

Kanunun verdiği bilgi arazi bağışlama vesikaları⁸⁶ ve birtakım mahkeme zabıtları⁸⁷, tâbi beylerle yapılan muahedelerde⁸⁸ mevzu bahsedilen çeşitli gelir, hediye ve vergiler dolayısıyla tamamlanabilmektedir.

dolu'dan ayrılışlarından az sonra başlayıp 1200 yıllarına kadar hemen fasılasız devam ederse de, onların hukuk ve iktisadına ait başlıca kaynağı teşkil eden kanunun asıl nüshasının kopyesinden ibaret olan ikinci nüshasının Yeni Devlet zamanına ait bulunması (Götze, Kleinasien, S. 103) ve hem kanunun muhtevası, hem de konumuzla ilgili diğer bazı kaynakların bu zamana ait olması dolayısıyla, Hitit hukukî ve iktisadî kaynaklarından bu arada bahsetmeyi uygun buluyoruz. ⁸⁴ KUB XIII 4, II 38 vd.

^{84a} Koroşec, Symbolae Koshaker, S. 36 ve n. 5. Ehelolf, mabetlerde çivi yazılı hususî hukuk vesikalarının bulunması muhtemel olduğunu ve Boğazköy'de bir mabet arşivinin ele geçmesi beklenebileceği fikrini ileri sürüyor: MDOG 75, S. 69.

⁸⁵ Hrozny, Code Hittite provenant de l'Asie Mineure; Friedrich, Hethitische Gesetze aus dem Staatsarchiv von Boghazköi (AO 23, 2); Aus dem hethitischen Schrifttum, Die Gesetze (AO 24, 3, S. 27-30): Hitit kanununa ait yeni ele geçmiş olan birçok parçalar KUB XXIX Nr. 13-46 da neşredilmiştir.

Umumiyetle Hitit hukuku ve Hitit kanununun bölümleri ve temas ettiği konular için bk. Götze, Kleinasien, S. 102 vdd.

⁸⁶ KBo V 7 (Friedrich, AO 24, 3, S. 31); KUB XXVI 43 ve 58.

⁸⁷ KUB XIII 33-35; KUB XXXI 68 ve 71.

⁸⁸ Hitit muahedelerinin neşir yerleri, tercüme ve tefsirleri yukarıda n. 10 da gösterilmiştir.

Tarihte milletlerarası hukukun ilk mühim vesikaları olan bu muahedeler hukuk sahasında o zamana kadar görülmiyen bir inkişafın delilidirler. Mısır-Hitit muahedesinde siyasi mücrimlerin karşılıklı olarak iadesi kaydı, *Tutḫalia*:

Bütün bu kaynaklardan, başta büyük kıral olmak üzere, asiller zümresi ve beyler tarafından feodal bir tarzda idare edilmekte olan Hitit İmparatorluğu'nda iktisadî ve içtimaî gelişmenin şahsî mülkiyetin teşekkülü istikametinde olduğu intibah alınmaktadır. Mülkiyette timar usulü hâkim bir yer işgal etmekte ve esas itibariyle timar kıralın mülkü olarak kalmaktadır. Fakat asillere, asker sınıfına veya kıralın ve sarayın emlakını işletmeye memur kimselere verilen ve tevarüs edilip başışlanabilen timar arazisinden askerlere verilenlerin sonraları şahsî emlak gibi satıldığına dair kayıtlar da vardır. Kıral emlakını işletenlere verilen timar'ın ise, ihtimal satılmasının men edilmiş olması dolayısıyla, Nuzi vesikalarında gördüğümüz, sözde evlâtlık edinme usulünün Hititlerde de varlığı ileri sürülmektedir⁸⁹. Büyük timar arazisinin bu yollarla gittikçe dağılmış olması dolayısıyla bu husustaki kaidelerin zamanla gevşediği anlaşılıyor. Nitekim bu timar arazisi'nin yanında, ekilmeyen bir araziye ziraate elverişli yapmak, satın almak ve herhangi bir sebeple tasarrufuna aldıktan sonra mülkiyetine geçirmek suretiyle üç şekilde teesüs eden arazi mülkiyeti'ni de görüyoruz. Esasen kanunda arazi cinslerinin fiyatları dahi tesbit edilmiştir⁹⁰. Kanunun bazı maddeleri doğrudan satın alma ve kiralama konusu ile ilgilidir⁹¹. Alınıp satılan şeyler umumiyetle arazi, esir, davar, çeşitli aletler ve ziraat mahsulleridir^{91a}. Kiralama konusunu işçiler, davar ve ziraat aletleri teşkil eder. Arazi ve ev kiralamasına dair kayıtlar yoktur⁹².

ile Amurru beyi *Istarmuva* arasındaki muahede (KUB 23 I IV 14-15) Asurlu tüccarların tâbi memlekettten geçmesine müsaade edilmemesi ve Dr. S. Alp'ın, aynı mahiyette olduğuna işarette bana bildirmek lütfunda bulunduğu, Götze'nin de metinlerin münasebetine işaret ettiği (KUB XXVI Vorwort, Nr. 40) *Kaşka* muahedesinde (KUB XXIII 77, Vs. 86 vd. + KUB XIII 27, Vs. 16) Kaşkallı tüccarların Hitit şehirlerinde ticaret için *bêl madgalti*'den izin almaları mecburiyeti gibi kayıtlarla seremoni inceliklerine dair teferruat, milletlerarası hukukun Hititlere çok taraflı bir şekilde geliştirilmiş olduğunu, modern mânada devletler hukukunun bazı esaslı meselelerinin daha o zamanlar onlar tarafından ortaya konduğunu gösterir.⁸⁹ Götze, *Kleinasien*, S. 96 vd. ve S. 105.

⁹⁰ Hrozny, *Code Hittite*, parag. 185.

⁹¹ Hrozny, *Code Hittite*, satın alma : 146 - 148, 176 - 177, kira : 78, 150 - 152, 157 - 161.

^{91a} Hititlerde ehlî hayvan ve köle mülkiyetleri için bk. Korosec, *Symbolae Koschaker*, S. 37; *Koschaker Festschrift*, S. 127 vd.

⁹² Götze, *Kleinasien*, S. 106.

Hitit kanununda eksik olan bağışlama meselesi hakkında bizi aydınlatan, 86. notta işaret ettiğimiz kiral bağışlama vesikalarına ve bilhassa rahipler talimatnamesine⁹³ göre, yapılan bağışlamanın vesika ile tesbit edilmesi ve bu vesikada bağışlıyan ve bağışlananla, bağışlanan malın şekli, ölçüsü, sayısı ve şahidlerin adları kaydedilmek lâzımdır. Kiral bağışlama vesikalarında bahis konusu olan emlak çok geniştir. Bu arazi, içindeki evler, orada oturan halk, mevcut hayyanlar vs. ile birlikte verilmektedir.

Emlâkin bir kimseden diğerine geçişini tevsik ve tesbit etmiş olan bu bağışlamaların da Hitit içtimaî hayatında gittikçe daha geniş ve serbest bir şahsî mülkiyete doğru akışa müessir oldukları söylenebilir.

88. notta kaydettiğimiz şekilde, devletçe ticarete ehemmiyet verilmekle ve kanunda memleket içinde ve dışında tüccarların öldürülmesi ve soyulması halinde tazminat için hükümler bulunmakla beraber⁹⁴, halk hayatında canlı bir ticarî faaliyetin varlığına işaret eden vesikalar yoktur⁹⁵. Esasen her şeye rağmen büyük ve küçük timar usulü'nün devletin ortadan kalkmasına kadar devam etmesi ve büyük halk kalabalığının bu malikânelerde oturup hizmet etmeleri yüzünden küçük alışverişler dışında fertlerin şahsî servetlerine ve kazanç hırslarına dayanan bir ticaretin gelişmediği söylenebilir. Nitekim Hitit kanununda borçlanmadan ve para borcu dolayısıyla faizden bahis yoktur. Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonisi çağından Hititlere ticarî ve iktisadî münasebetler sahasında da derin tesir olmadığı anlaşılıyor. Onlarda alışveriş daha ziyade devlet idaresi, askerî varlık ve resmî kült ihtiyaçları bakımından ehemmiyet kazanmış görünmektedir⁹⁶. Gerek bahsettiğimiz kanun maddeleri, gerekse tâbi devletlerle olan anlaşmanın, Asurlu tüccarları memleketlerinden geçirmemek gibi kayıtları bunu gösterir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, takriben aynı çağa ait olan Amarna muhaberatı⁹⁷ Asur ve Nuzi hususî hukuk vesikalarından edinilen hukukî ve iktisadî bilgiyi Asur ve Mitanni devletleri

⁹³ KUB XIII, 4 II 25 vdd.

⁹⁴ Hrozny, Code Hittite, parag. 5, III.

⁹⁵ Götze, Kleinasien, S. 110 vd.

⁹⁶ Götze, Kleinasien, S. 112.

⁹⁷ Knutzen, Die El-Amarna Tafeln (VAB II 1-2).

bakımından destekledikten başka bütün Ön Asya'nın siyasi, idari ve kısmen de iktisadi durumu hakkında fikir verecek durumdadırlar.

Yeni Asur çağı vesikaları :

1500 - 1300 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen Orta Asur ve Nuzi hususî hukuk vesikalarından sonra, bütün çivi yazısı sahasında bir umumî durgunluk ve sükûn hâkim olduğundan kaynaklar kısırlaşmakta ve bu hal uzun bir müddet devam etmektedir. Bu arada Deniz Kavimleri adı verilen dalga ile 1200 yıllarında Anadolu'da Büyük Hitit İmparatorluğu'na son verilir ve zaten hususî hukuk vesikaları örneklerini vermeyen Hitit çivi yazılı kaynakları yerini tamamen, halkın kullanmakta olduğu resim yazılı kitabelere terkeder.

Van Gölü çevresinde 900 - 600 yılları arasında, Asur'un zaafından faydalanarak kuvvetli bir varlık haline gelen Urartu Devleti'ne ait olmak üzere Asur çivi yazısıyla ve kısmen kendi dilleriyle, kısmen de Akadça yazılmış vesikalar Urartu kırıllarının harb faaliyetlerine ait olduklarından bu kavmin hukuk anlayışı ve iktisadî durumu hakkında bir fikir edinmek imkânı yoktur⁹⁸.

Umumiyetle vesikaların kısırlaştığı ve bu suretle hususî hukuk vesikalarının da görünmediği fasıla Mezopotamya'da 10. yüzyıl sonlarında sona erip Asur'da tekrar her çeşit vesika kendini göstermeğe başlar. Bu meyanda takriben 900 den 647 ye kadar fasılasız bir tarih tesbiti imkânını veren ve büyük kısmı Asurlu Sargon'un kurduğu Büyük Asur Devleti zamanına ait olan hususî hukuk vesikaları mühim yer tutarlar⁹⁹.

Gerek Ninive kıral arşivinde çıkan bu yüzlerce vesika, gerekse az sonra ayrıca bahsedeceğimiz aynı bolluktaki Yeni Babil ve sonraki Pers hâkimiyeti çağı vesikaları, şekil bakımından aralarında farklar bulunmakla ve Yeni Asur vesikaları Orta ve Eski Asur vesikaları gibi Akad tesirini, Yeni Babil vesikaları da Eski Babil mukaveleleri gibi Sumer tesirini hâlâ taşımakla beraber, mahiyet ve muhtevaları itibariyle benzerlik göstermektedirler. Bu benzerlik bilhassa, büyük dünya devletleri haline gelmiş

⁹⁸ Koschaker, ZDMG 89, S. 8 vd.

⁹⁹ Kohler - Ungnad, Assyrische Rechtsurkunden (ARU) S. 1 vd.

olan her iki kültür sahasında şahsî mülkiyet ve servet fikrinin Ön Asya feodalizm çağının timar esasına dayanan mülkiyet telâkkisinin yerini almasında ve bunun vesikalarda aksetmesindedir. Bu bakımdan çivi yazısının artık doğrudan doğruya Asur ve Babil ile temsil edildiği, eski muharreratın yeniden kaleme alınarak muazzam kütüphanelerin tesis edildiği ve çivi yazısı bilgisinin hemen hemen varlığını kendilerine borçlu olduğu bu Asur ve Babil İmparatorlukları çağında hususî hukuk, iktisat ve ticaret sahalarında büyük inkişaflar kendini göstermiştir.

Aile hukukuna ait olanlar dışındaki Yeni Asur hukukt-iktisadî vesikalarını her çeşit ticarî emtia, esir ve bilhassa arazi, ev bahçe alım, satım, mübadele, kira mukaveleleriyle borç ve işçi kiralama mukaveleleri ve mahkeme zabıtları teşkil eder¹⁰⁰. Bunlar arasında Asur kırıllarının yakınlarına, kumandan ve memurlarına arazi veya nakdî servet tevcihlerine ve bazan bu araziye ait vergilerin affına dair olan vesikalar da bulunmaktadır¹⁰¹. Bunlarda, mukabilinde devlete muayyen hizmetlerde bulunmak hususunda kayıtlar bulunmamakla beraber, hususiyle kumandan ve büyük memurlara yapılan tevcihlerden dolayı, feodalizm çağının mutlak timar usulünün yerine, Eski Babil'de hattâ İsin ve Larsa'da izleri görülen küçük timar sisteminin (Yukarıda S. 584) bu çağda da şahsî mülkiyet yanında bir dereceye kadar yer aldığını söyleyebiliriz. Fakat umumiyet itibariyle arazi halkın elinde ve her halde Yeni Babil'deki gibi küçük parçalar halinde dağılmış vaziyettedir^{101a}.

Kırallara ait bu vesikalarla halka ait, cinsleri sayılan Yeni Asur hukukt-iktisadî vesikalarının yanında ticarî mektuplar ele geçmemiştir. Ancak kırallara ait geniş ölçüdeki muhaberât kayda değer¹⁰². Bu sebeple bu çağ iktisadî hayatının ticarî cephesi Eski Asur ve Eski Babil çağları kadar aydınlatılmıyacağı gibi, kontratların her çağdaki şekilde yeknesak formüllerden ibaret olması dolayısıyla borç sebeplerine nüfuz imkânı da azalır. Bu-

¹⁰⁰ Büyük Asur İmparatorluğu çağına ait hukukî-iktisadî vesikalar için başlıca bk. Johns, ADD cilt I-IV: Stevenson, Assyrian and Babylonian contracts, Nr. 1-28; Kohler-Ugnad, ARU S. 1 vd.

¹⁰¹ ARU, S. 7-28, 444 vd.

^{101a} Meissner, Babylonien I, S. 189.

¹⁰² Waterman, Royal correspondence of the Assyrian empire I-IV.

nunla beraber, Asur'un her hususta en çok gelişmiş olduğu ve bütün yeni kazılara, bilgi sahamızın terakkilerine rağmen, Mezopotamya tarihi üzerinde durulurken ilk elde hatırlanan, vesikalarımızın da içine düştüğü Yeni Asur İmparatorluğu çağının her konudaki bol vesikalarıyla ve hele fatih ve istilâcı büyük Asur kırıllarının bıraktığı tarihî kitabelerle çağın istihsal işlerine, gelir kaynaklarına, umumî iktisadî ve içtimâî seviyesine dair olan bilgiyi genişletmek mümkün olmaktadır.

Yeni Asur hukukî vesikalarının diğer çağlara, hususiyle Yeni Babil hukukî - iktisadî vesikalarına nisbetle mühim farkı, bunlarda kült ile ilgili arkaikliğe çok yer verilmesi ve mukavelelerde tanrıların şahadetinden, yemin, kurban ve takdimlerden bahsedilmektedir¹⁰³. Diğer bir nokta da, Orta Asur çağı vesikalarında olduğu gibi ve Eski Babil, Eski Asur ile Yeni Babil vesikalarından farklı şekilde, kadınların âkid olarak az görünmeleridir¹⁰⁴.

Yeni Babil vesikaları :

Yeni Asur vesikalarıyla şekil ve muhtevaları bakımından münasebet ve farklarını belirtegeldiğimiz Yeni Babil hukukî - iktisadî kaynaklarını da aile hukukuna ait olanlardan başka, arazi ile birlikte her çeşit satın alma, mübadele, arazi ve işçi kiralaması, iş ve geniş ölçüde borç senetleriyle makbuzlar, mahkeme zabıtları teşkil eder¹⁰⁵. Zamanın ilerlemesiyle her muameleyi tevsik âdetinin daha çok yerleşmesi yüzünden¹⁰⁶ vesikalar bu zamanda çok bollaşmıştır¹⁰⁷.

¹⁰³ ARU, S. 119-148, S. 444.

¹⁰⁴ ARU, S. 448.

¹⁰⁵ Yeni Babil çağı hukukî-iktisadî vesikaları ve ondan sonra çivi yazısının ortadan kalkışına kadar olan zamana ait vesikaların neşir yerleri ve işlendikleri eserler için başlıca bk. Peiser, *Babyl. Verträge*; Stevenson, *Assyrian and babylonian contracts*, Nr. 29 vdd. Ungnad, *Selected Business Documents* (Semitic study series X); NRU, S. IX vd.; umumi olarak: San Nicolo, *Beiträge*, S. 83 vd.; Meissner, *Babylonien I*, S. 167 vd.

¹⁰⁶ Meissner, *Babylonien I*, S. 167 vd.

¹⁰⁷ Taşındığı tarihe göre Babil kralı *Nabonid* zamanında yazılmış olan Yeni Babil kanunu doğrudan borç hukukuyla ilgili kısımları ihtiva etmez. Esas itibariyle evlilik ve veraset hukukuna taallük eder. Fakat 2-3. maddeleri tarla kiraçısının çalışma tarzına, 5. madde ise alışveriş işlerinin vesika ile tesbiti lüzumuna dairdir: SBPAW 1889, S. 823 vd. Kanunun hukukî mahiyeti hakkında bk. San Nicolo, *Beiträge*, S. 85 vd.; Meissner, *Babylonien I*, S. 168 vd.

Yüzlerce olan bu vesikaların en eskileri M.ö. 7. yüzyıldan başlar. Fakat aynı biçimde ve Yeni Babil lehçesi ve yazısıyla meydana getirilmiş vesikalar, Yeni Babil devletinin 539 da çöküşünden sonra, Pers istilâsı, Selefküsler ve Arsasitler zamanında da yazılmağa devam edilmiştir. Ve bu vesikalar ancak M.ö. 2. yüzyıldan 1. yüzyıla dönüldüğü sırada yerlerini, daha, Yeni Asur vesikalarının ve biraz sonra da mezkûr Babilce vesikaların kenarlarına yazılmaya başlayan bir yeni dil ve yazı ile, yani Aramca olarak Aram yazısıyla tahrir edilmiş vesikalara bırakmışlardır¹⁰⁸.

Yeni Babil muharreratı arasında oldukça bol mikyasta ele geçen mektupların bir kısmı kıralların şahsî, siyasî ve askerî muhaberelelerini teşkil etmekle beraber büyük bir kısmı ticarî muhaberelelere ait olduklarından ticarî durum hakkında daha geniş bilgi edinilmektedir¹⁰⁹. Mektupların, alış veriş vesikalarının bu çağda çok gelişmiş ve şümullenmiş olması¹¹⁰, mal teslim ve kabulün tasdikine, gelir ve giderlerin hesabına, işçi ve patronlar arasındaki hesaplaşmaya ait vesikaların çokluğu ve nihayet saray ve mabet idarelerinin de alış verişe katıldıklarını gösteren saray ve mabede ait ticarî notlarda, tıpkı Eski Babil'deki gibi, şahit, kâtip, vesikanın tanzim yeri ve tarih kaydı bulunmadığından hukukî vesikalardan ayırdd edilen idarî vesikalar¹¹¹ bu çağ ticaretinin canlılığını göstermeğe kâfidirler.

Yeni Asur çağından farklı olarak Yeni Babil vesikalarında artık küçük timar'ın izlerine de raslamıyoruz. Her çağda ve her yerde olduğu gibi bu çağda da saray ve mabet mensupları geniş emlak sahiptir. Bu emlak mahsulleri ve kira karşılıkları depolarda saklanmakta ve gerektiğçe sarfedilmektedir¹¹².

¹⁰⁸ San Nicolo, Beiträge, S. 83, 130 vd.; Koschaker, ZDMG 89, S. 19-21.

¹⁰⁹ Yeni Babil mektupları için bk. C.Thompson, Late babylonian letters (Luzac's semitic text and translation series XVII); Ebeling, Neubabyl. Briefe aus Uruk, S. 1 vd.; Dubberstein, AJSL LVI 1, S. 20.

¹¹⁰ San Nicolo-Ungnad, NRU, S. 49 vd., 192 vd.; Meissner, Babylonien I, S. 189 vd.

¹¹¹ San Nicolo - Ungnad, NRU, S. 619 vd.

¹¹² Ebeling, Neubabyl. Briefe aus Uruk, Nr. 2-8, 364, 374. Eski Babil'deki gibi bu çağda da, kıralın ve dolayısıyla sarayın memuru telâkki edilen tüccarlar (*tamkar şarri*) ve bunların reisi olan kimseler (*rab tamkari şa şarri*) bulunmaktaydı: Unger, Babylon, S. 382 vdd., Kol. IV 19; VS VI 252, 10; III 18, 2; Stevenson, Assyrian and babylonian contracts, Nr. 29, 12.

Halka ait olanların yanında saray mensuplarının daha çok aileden olan kimselere yaptıkları bağışlar ¹¹³ bunu gösterir. İşte bu sebeplerle, iktisadî hayatının tasvirinde, başta tarihî olanlar bulunmak üzere, diğer kaynaklardan da faydalanılan Yeni Babil çağında tam mânasiyle şahsî mülkiyetin ve servetin revaçta olduğu neticesine varılır. Arazi zamanla gittikçe dağılarak bu çağda en küçük parçalar halinde halkın eline geçmiş ve her ailenin, esirlerin ve işçilerin yardımıyla kendi tarlalarını işlemesi suretiyle teksif edilmiş (intensif) ziraat usûlü son haddine vardırılmıştır ¹¹⁴.

¹¹³ BE Ser. D, IV, S. 142 vd. ; San Nicolo-Ugnad, NRU, S. 17 vd.

¹¹⁴ Meissner, Babylonien I, S. 189.